

тивно-правну санкцію — у цей час обвинувачення в «М.» стало достатньою підставою для суд. та адм. переслідування укр. діячів, особливо в окупованих рос. армією Східній Галичині та Буковині Північній. Після Лютневої революції 1917 в умовах стрімкого росту укр. нац. руху термін «М.» вийшов з ужитку навіть у колах, які раніше активно його культивували (на зміну йому прийшли кліше «самостійництво», «петлюрівщина» тощо).

Літ.: Грушевський М. На українські теми: «Мазепинство» і «Богданівство». «ЛНВ», 1912, т. 57, кн. 1; Записка А.И. Савенко об украинском движении. В кн.: Сборник Клуба русских националистов, вып. 4—5. К., 1913; Марков О.О. Каинова работа: Враги единства русского народа — мазепинцы. К., 1915; Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917). Львів, 1931; К.—Нью-Йорк, 2005; Капеллер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи. В кн.: Россия—Украина: история взаимоотношений. М., 1997; Мончаловский О.А. Мазепинство». М., 2005.

В.Б. Любченко.

«МАЗЕПІНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ»

— соціальне і політ. явище, пов'язане з перебуванням та діяльністю в 1709 — 1750-х рр. в Османській імперії, Кримському ханаті, Молдавському князівстві, Швед. королівстві, Речі Посполитій, Франц. королівстві, «Священній Римській імперії германської нації» й ін. д-вах генеральних

Гравюра І. Мигури на честь І. Мазепи із зображенням церков, зведених його коштом. 1706.

та ін. старшин, козаків і їхніх родин з Гетьманщини та Запорозької Січі. Виникла в результаті поразки союзних військ гетьмана І.Мазепи та швед. короля Карла XII у військ. кампанії 1708—09 проти Рос. д-ви під час Північної війни 1700—1721.

М.е. сформувалася з частини запороз. козаків, які після зруйнування Чортомлицької Січі 25 (14) травня 1709 рос. військами перейшли на територію Крим. ханату, а також з генеральних та ін. старшин, городового козацтва, котрі після поразки військ І.Мазепи та Карла XII в Полтавській битві 8—9 липня (27—28 червня) 1709 відступили на територію Очаківського ейялету та Бендерського ейялету Осман. імперії.

Еміграція була зумовлена політ. мотивами — неприйняттям частиною старшин, городового та запороз. козацтва централізаційної політики уряду Рос. д-ви та прагненням відокремити з останньої Гетьманщину та Запороз. Січ. Еміграційний рух був активізований масовими репресіями проти «мазепинців», проголошенням запороз. козацтва поза законом указом рос. царя Петра I від 26 травня 1709, відмовою царських представників (кн. О.Менишкова та ін.) прийняти капітуляцію запороз. козацтва разом із швед. військами, включенням царем Петром I території Запороз. Січі до Миргородського полку.

Еміграція з Гетьманщини очолювалася гетьман. урядом І.Мазепи, а згодом — П.Орлика. Ці уряди проголошували себе єдиними легітимними представниками Гетьманщини, вступали в дипломатичні відносини з ін. д-вами, ухвалювали нормативно-правові акти тощо. Еміграція з Гетьманщини у своєму розвитку пройшла кілька етапів, істотно змінюючи свій характер: а) масова політ. еміграція 1709—14 в Осман. імперії та Молдав. князівстві; б) втрата еміграцією масового характеру, перебування групи ген. старшин уряду П.Орлика 1715—20 у Швед. королівстві; в) розпад уряду П.Орлика і втрата еміграцією організованого характеру, її розпорошення по різних країнах 1720—42; г) втрата М.е. політ. характеру, її згасання в 1742 — 50-х рр.

29 червня 1709 частина «мазепинців» (прибл. 2 тис. осіб) на чолі з гетьманом І.Мазепою переправилася через Дніпро біля м-ка Переволочна та залишила володіння Рос. д-ви. 7 липня 1709 вони перейшли кордон Осман. імперії біля м. Очаків, отримали дозвіл на перебування в м. Бендери (нині місто в Молдові) і прибули туди 1 серпня 1709. Городове козацтво (див. *Городові козаки*) розміщувалося в с. Варниця біля Бендер.

Серед емігрантів було бл. 45 старшинських родин, зокрема генеральний обозний І.Ломиковський, генеральний писар П.Орлик, генеральні бунчужні І.Максимович та Ф.Мирович, прилуцький полк. Д.Горленко, племінник І.Мазепи А.Войнаровський та ін., а також бл. 500 городових і запороз. козаків. Протягом кількох років їхня кількість збільшилася до кількох тисяч за рахунок індивідуальної еміграції укр. козаків з Рос. д-ви.

У серпні 1709 частина старшин переїхала до м. Ясси (нині місто в Румунії) в Молдав. князівстві. Після смерті гетьмана І.Мазепи 22 вересня 1709 М.е. розпочала суд. процес за його спадщину, відомий як «Бендерська комісія» 1709, який закінчився поразкою представників гетьман. уряду та Коша Запорозької Січі на користь А.Войнаровського.

5 квітня 1710 в м. Бендери відбулася рада козацька, на якій було обрано нового гетьмана — П.Орлика, його уряд, а також затверджено «Договір і постанову між гетьманом Орликом та Військом Запорозьким» (відомі як «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» 1710). Ген. обозним залишився І.Ломиковський, генеральним суддею став К.Довгополий, ген. писарем — І.Максимович, генеральними осавулами — Г.Герцик та Ф.Мирович. 1711—14 М.е. брала на боці Османської імперії участь у російсько-турецькій війні 1710—1713, а також воювала з Річчю Посполитою за опанування Правобережною Україною та Лівобережною Україною.

Членів родин представників М.е., які залишилися в Гетьманщині, 1708—12 царський уряд піддав репресіям, зокрема, позбавив усіх або частки земельних

Зображення гетьмана І. Мазепи на купюрі 10 гривень. 2004.

володінь, деяких вислав до *Москви* чи Сибіру. Більша частина старшин-емігрантів, починаючи від 1709, за посередництва гетьмана *І.Скоропадського*, молдов. кн. *Д.Кантеміра* та єрусалимського патріарха Хрисанфа намагалися отримати царську амністію. Іменні дозволи на повернення до Рос. д-ви були надані царем Петром I 1713; гарантувалася амністія, але без повернення відібраних маєтків. Близько 30 старшин з родинами вернулися з еміграції влітку 1714 і незабаром були засуджені на довічне заслання. У березні 1714 до Рос. д-ви повернулося понад 500 козаків; їх було розселено біля *Конотопа* та *Глухова*. У квітні 1714 рос. посольство в Осман. імперії запевнило решту емігрантів в амністії.

Гетьман П.Орлик з родиною та 24 старшинами, які склали його еміграційний уряд (зокрема, Г.Герцик, І.Герцик, О.Герцик (див. *Герцики*), Ф.Мирович (див. *Мировичі*), Ф.Нахимовський, К.Довгополий, Ф.Третяк, І.Бистрицький), 23 жовтня 1714 виїхав з Бендер та 1715 прибув до Швед. королівства, де проживав у м. Істад (провінція Скандія). А.Войнаровський 1714 виїхав до Гамбурга (Німеччина), де 1716 був заарештований рос. резидентами та вивезений до *Санкт-Петербургу*, а потім — до Якутська (нині столиця Республіки Саха (Якутії), РФ).

1719 частину старшин (Г.Герцика, Ф.Нахимовського, Ф.Мировича) П.Орлик направив з посольством до Крим. ханату та *Олешківської Січі*. Г.Герцик був заарештований рос. представниками у *Варшаві* 1720 і засланий до Москви. Ф.Нахимовський і Ф.Мирович були депортовані з Осман. імперії та оселилися в Речі Посполитій (у *Галичині*). На цьому діяльність еміграційного уряду П.Орлика фактично припинилася.

11 жовтня 1720 П.Орлик з родиною та рештою старшин виїхав зі Швеції і після відмови «Священної Римської імперії германської нації» надати йому політ. притулок 10 березня 1722 перейшов до Осман. імперії, де, за розпорядженням султанського уряду, був поселений у м. Серес (нині місто в Македонії), а потім — у м. Салоніки (нині місто в Греції).

1734—35 П.Орлик разом з І.Герциком, Ф.Мировичем, Ф.Нахимовським намагався утворити новий політ. центр еміграції в м. Каушани (адм. центр *Буджацької орди*; нині м. Каушень, Молдова), а згодом — у Бендерах. Після 1735 Ф.Мирович та Ф.Нахимовський вернулися до Речі Посполитої, а 1754 переселилися до м. *Бахчисарай* у Крим. ханаті. Брат Ф.Мировича Іван 1731 виїхав з *Російської імперії*, став радником крим. хана, був крим. послом у Пруському королівстві.

Син П.Орлика Г.Орлик перебував на військ. службі в Саксонії, а потім — у Франції, де дослужився до чину генерал-лейтенанта. Він прийняв на франц. службу групу запороз. козаків, а 1735 подавав франц. урядові проєкт організації Запороз. Січі на р. Рейн для охорони франц. кордону.

Із смертю П.Орлика 24 травня 1742, І.Мировича — в 1753, Ф.Мировича та Ф.Нахимовського — в 1758, Г.Орлика — 14 листопада 1759 М.е. фактично перестала існувати.

Еміграція із Запорозької Січі. Запороз. козацтво в еміграції здебільшого проживало та мало промисли між Дніпром і Дністром, його центром 1709—11 була *Кам'янська Січ*. Частина запорожців на чолі з *кошовим отаманом К.Гордієнком* 1709—11 перебувала в с. Варниці біля м. Бендери. Згідно з указом рос. царя Петра I від 26 травня 1709 запорожці поодинокі або невеликими групами могли повертатися в межі володінь Рос. д-ви; їх розселяли в Гетьманщині.

За *Кайрським договором* 23 січня 1711 між урядом гетьмана П.Орлика та Крим. ханатом запорож. козаки отримали право на проживання на землях Крим. ханату, були звільнені від подуш-

ного податку, отримали право на безмитну торгівлю та неоподатковувані промисли (рибальство, видобуток солі тощо). Натомість запорожці були зобов'язані брати участь у війнах Крим. ханату, надавати допомогу у фортифікаційних роботах. Запорожці брали участь в охороні кордонів ханату з Річчю Посполитою. Крим. ханат виділяв щорічну грошову допомогу запороз. козацтву, а також прибутки від частини переправ на Дніпрі.

Згідно з *Прутським трактатом* 12 липня 1711, *Константинопольським мирним договором* 13 (2) квітня 1712 та *Адріанопольським мирним договором* 13 червня 1713 Рос. д-ва відмовилася від території Запороз. Січі, яка увійшла до Крим. ханату. Еміграційний період запороз. козацтва закінчився його поверненням на землі Запорозької Січі 1711 та політ. розривом з урядом гетьмана П.Орлика (щонайпізніше — 1712).

1733 невелика частина запороз. козаків перейшла на територію Крим. ханату до м. Каушани і принаймні до 1735 визнавала владу гетьмана П.Орлика.

Дипломатія мазепинської еміграції. Правовою основою участі Гетьманщини (уряду І.Мазепи) у війні проти Рос. д-ви на боці швед. короля Карла XII був договір, укладений у с. Великі Будища (нині село Диканського р-ну Полтав. обл.) 8 квітня 1709 окремо І.Мазепою та Кошем Запороз. Січі. Згідно з ним, Карл XII зобов'язався не укладати мир з Рос. д-вою доти, доки від неї не буде відокремлено Гетьманщину. Вірогідно, договір установлював швед. *протекторат* над Гетьманщиною та *Вольностями Війська Запорозького низового*. Протекторат було підтверджено в «Пактах і Конституціях прав і вольностей Війська Запорозького» 1710. Там також вказувалося, що вибори гетьмана відбулися з дозволу швед. короля Карла XII, а від гетьмана вимагалася домогтися від швед. короля по закінченні Північної війни безстрокового договору про протекторат над Гетьманщиною. 10 травня 1710 «Пакти і Конституції...» було затверджено грамотою Карла XII. Збереження швед. протекторату над Гетьманщиною та Запороз.